

Вікторія Ворожбіт

**ЕТАПИ РОЗВИТКУ ТЕОРІЇ
ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ
(СЕРЕДИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Якісні зміни в усіх галузях життєдіяльності суспільства висувають нові вимоги до формування особистісних якостей громадян, що пов'язано з необхідністю вдосконалення навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі з опорою на національний історико-педагогічний досвід. Національною доктриною розвитку освіти в Україні в ХХІ столітті, концепціями національного, громадянського виховання, Законом України «Про захист суспільної моралі», Указом президента України «Про першочергові заходи щодо збагачення та розвитку культури і духовності українського суспільства», – наголошено на доцільності звернення і творчого застосування педагогічно цінного досвіду духовно-морального виховання дітей та молоді в практиці.

Окремі аспекти формування духовних цінностей дітей та молоді у творчій спадщині видатних педагогів, місце духовно-морального компоненту в структурі особистості вчителя та його виховного значення представлено в історико-педагогічних дослідженнях М. Богуславського, В. Гриньової, М. Євтуха, Л. Журенко, С. Золотухіної, Т. Ільїної, І. Кучинської, Н. Мещерякової, Н. Побірченко, С. Саяпіної. Важливе значення мають педагогічно обґрунтовані пропозиції щодо організації виховного процесу в сучасних соціокультурних умовах, розкриті в роботах О. Алексюка, М. Казакіної, Б. Кобзаря, Т. Мальковської, В. Мухіної, О. Савченко, Г. Шевченко та ін.

Ретельне вивчення праць указаних авторів підтвердило, що історіографічне дослідження цілісного процесу духовно-морального виховання учнів у закладах загальної освіти України відсутнє.

Тому видається доцільним дослідження в історичному аспекті теорії та практики духовно-морального виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів для якісного оновлення методологічної і теоретичної бази виховного процесу.

Характерною особливістю вітчизняної педагогіки середини ХІХ – початку ХХ ст. був процес інтенсивного розвитку теорії виховання, надання їй самостійного статусу у межах педагогічної науки. Епіцентром гострих дискусій стала проблема людини і шляхи духовно-морального виховання [2, с. 4]. Безумовно, центральним питанням різноманітних наукових товариств, педагогічних об'єднань, течій було питання про мету і завдання духовно-морального виховання, що обумовлювало розробку інших його аспектів – змісту, способів і засобів виховного впливу. Теоретичне обґрунтування цих провідних педагогічних категорій стало

критерієм виділення етапів розробки проблем духовно-морального виховання учнів загальноосвітніх закладів в українських губерніях середини XIX – початку XX ст.

Дослідження засвідчило про те, що головною педагогічною закономірністю процесу духовно-морального виховання учнів загальноосвітніх закладів України середини XIX – початку XX ст. є його цілісність і ступеневий характер. Аналіз освітньої теорії – ідей, поглядів педагогів, філософів та громадських діячів політиків досліджуваного періоду дозволив виокремити провідні принципи духовно-морального виховання, які певною мірою простежувалися на всіх виділених етапах: урахування різновекторності суспільно-економічного розвитку імперії; визнання рівності громадянських обов'язків учнів різного соціального стану, пріоритету православної віри як основи духовно-морального виховання; опори на загальнолюдські цінності та раціональний компонент релігійної освіти; авторитарності державних механізмів впливу на організацію процесуального аспекту духовно-морального виховання учнів загальноосвітніх закладів досліджуваного періоду.

Процесуальність духовно-морального виховання ми пов'язуємо, насамперед, із динамізмом структури цього процесу: здатністю до руху за рахунок певної циклічності таким чином, щоб кожний новий етап міг забезпечити новий, більш високий у порівнянні із попереднім рівень якісних характеристик процесу духовного виховання учнівської молоді Російській імперії у досліджуваній період – від демократизму середини XIX ст., змістового наповнення загальноосвітніх курсів, освіченості викладачів до врахування полікультурності виховного середовища та девальвації ціннісних установок на початку XX ст. організаційний аспект з огляду на предмет нашого дослідження передусім передбачає аналіз вимог до особистості учителя – вихователя, організатора духовно-морального виховання в загальноосвітніх навчальних закладах.

Серед інших критеріїв аналізу теоретичних ідей духовно-морального виховання учнів загальноосвітніх закладів України середини XIX – початку XX ст. обрано такі:

1. Соціальні параметри системи загальної освіти і її відношення до соціальної стратифікації. Цей критерій визначався не лише з огляду на урядову політику, але й установками різних соціальних (статусних, національних, релігійних, професійних) груп, також установками батьків учнів загальноосвітніх закладів різних типів і відомств. Так, з'ясовано, що на державному рівні перевага віддавалася загальним закладам гімназичного типу, в яких мета духовно-морального виховання досягалася культивуванням розуму і здібностей душі: вивчення математики, класичної літератури, російської словесності, давніх мов, історії спрямовувалося на усвідомлення учнями значення точності і чіткості мовлення, мислення, вчинків, підготовки до сумлінного виконання

службових обов'язків. Вивчення релігійних дисциплін мало сформувати дух благочестя, громадянську відданість, діяльну любов до Вітчизни.

2. Особливості законодавчого регулювання загальної освіти. Так, Статути навчальних закладів регламентували сам механізм державного управління освітою і наукою, визначалися права і обов'язки учнів і вчителів. Формально у період дослідження на території українських губерній діяли загальноосвітні і післяпочаткові (вищі початкові) навчальні заклади різних відомств, тривалість навчання в них складала 6–8 років; середні навчальні заклади гімназичного типу (класичні гімназії, реальні гімназії і училища, жіночі гімназії, духовні семінарії, кадетські корпуси, приватні школи); середні мистецькі школи (художні, музичні) відомства Імператриці Марії і Міністерства Імператорського двору; школи відомства Святейшого Синоду, військового відомства, Міністерств промисловості і торгівлі, внутрішніх справ, юстиції, фінансів, Головного управління землеустрою і землеробства, інших відомств.

3. Пріоритетні принципи організації загальної освіти: принципи народності, національного характеру освіти, індивідуалізації навчання, природовідповідності, завершального характеру кожного рівня загальної освіти (тобто не наступність рівнів освіти, а спрямованість на формування в людини розуміння свого призначення в житті.

Отже, на підставі визначення провідних категорій духовно-морального виховання, особливостей розвитку загальної освіти на території українських губерній виділено три послідовних неперервних етапи досліджуваного процесу: перехідний (кризовий), основний (формуючий), оновлюваний (пристосувальний).

Перший перехідний (кризовий) етап тривав з кінця 1830-х рр. до 1864 р. Він пов'язаний з кризою державної ідеології у галузі загальної освіти й охоплює період формування та устаткування загальних навчальних закладів різних відомств. Під час цього етапу відбувалося формування установки духовно-морального виховання на вироблення свідомого громадянства у молоді у межах замкненості православного християнського вчення. Було розроблено перші нормативні документи, де визначено цілі, завдання, зміст і методи духовно-морального виховання дітей та учнівської молоді у різних типах шкіл.

Другий етап – основний (формуючий) – тривав з 1864 р. до 1898 р. Він включає в себе період боротьби урядовців, церковних діячів і представників прогресивної педагогічної думки щодо мети духовно-морального виховання і доцільних засобів її досягнення в умовах реформування мережі закладів загальної освіти. Головною ознакою етапу є визначення пріоритету релігійної освіти у загальноосвітніх закладах на рівні прихильників урядової виховної ідеології, а також – поширення педагогічних ініціатив представниками педагогічного натуралізму, традиціоналізму, релігійно-педагогічного напрямів, розкриття цілей і

завдань духовно-морального виховання через призму педагогічної антропології. Цей етап можна визначити як осьовий у формуванні відкритої системи духовно-морального виховання дітей. Пріоритетними принципами виховного процесу визначено природовідповідність.

Третій етап отримав назву оновлювального чи пристосувального. Він тривав з 1898 до 1917 р. Основною характеристикою цього етапу є орієнтування загальної освіти на державно-конфесійну, у якій вирішальна роль в організації духовно-морального виховання учнів узгодженій взаємодії громадських, освітніх, наукових, церковних установ і сім'ї. Іншою ознакою третього етапу є поступове зростання уваги до зарубіжного досвіду організації духовно-морального виховання у полікультурному і мультирелігійному навчальному середовищі, розробку питань організації середовища спілкування. Серед принципів перевага надавалася індивідуалізації духовно-морального виховання.

Дослідженням установлено, що для усіх етапів були притаманні поступове згортання українських православних освітньо-виховних традицій й становлення світського підходу до духовно-морального виховання дітей. Урядова освітня політика характеризувалася тенденцією до здійснення державного контролю над вихованням народу, яка набула виразних ознак на другому етапі. Властивим було організація виховання єдиного російського (включаючи український) народу на основі триєдності православної віри, визнання абсолюту самодержавства, насадження російської народної свідомості в українському середовищі [1]. Принцип народності на першому етапі було визначено нормативними документами як основоположний. На наступних етапах цей принцип народності переважно у структурі мережі закладів загальної освіти.

Як відомо з історії, жорсткі реакційні заходи посилювалися у хронології другого етапу, що призвело до відновлення станового характеру гімназичної освіти, подальшого структурування загальних шкіл за становим принципом. Державницький аспект в розробці питань духовно-морального виховання дітей, що набув виразності на другому етапі, передбачав перенесення в меті виховання акценту на задоволення державних інтересів. Тому духовно-моральне виховання дітей на другому етапі набуло практичної спрямованості, професійності, становості.

В результаті системного аналізу матеріалів дослідження з'ясовано, що умовою успішного духовно-морального виховання дітей упродовж трьох етапів було визнано відповідність типології загальноосвітніх закладів соціальній приналежності учнів. В інтересах держави громадяни мали здобути освіту і виховання відповідно до соціального стану, до якого належали від народження. Ця умова розглядалася як основа збереження суспільного миру і спокою [3, с. 12].

Саме державна ідеологія, становий характер, професійна спрямованість визначали теоретичні засади духовно-морального

виховання дітей – мету, завдання, принципи. Дослідження засвідчило, що розвиток теоретичних засад духовно-морального виховання характеризувався державністю. Закономірним у цьому плані було становий характер визначення мети і завдань духовно-морального виховання – домашнього, світського, громадського (за участю церкви, державних установ, у тому числі – шкіл, монастирів). Установлено, що з боку уряду спостерігалися практичні намагання організувати духовно-моральне виховання за соціальною приналежністю дітей. Різнилися зміст, форми, методи загальної освіти. Об'єднувалися усі заклади загальної освіти тільки завданнями духовно-морального виховання.

Через цензуру держава контролювала громадські і родинні умови здійснення духовно-морального виховання дітей. Було посилено виховні охоронні заходи в закладах загальної освіти. Зокрема: регламентація методик викладання і поведінки викладачів у навчальних закладах; посилення цензури і суворі перевірки відповідності рекомендованих методичних керівництв, книг для домашнього читання, цензура періодичної преси; перевірки відповідності посадовим вимогам начальників, директорів, інспекторів і вихователів у навчальних закладах. Цікаво, що у пропозиціях Міністра попечителям навчальних округ щодо такої відповідності указано: нетерпимість до будь-якого безладу, що позбавляють поваги місцевого керівництва і довіри батьків учнів.

В аналізі соціальних параметрів системи загальної освіти виразними вважаємо концептуальні аспекти ідеї національного виховного ідеалу. Процес формування національного виховного ідеалу проходив у трьох етапах: академічному, культурному і політичному [4]. На першому етапі розвитку духовно-морального виховання учнів загальноосвітніх закладів культурна константа визначалася національною фольклорною спадщиною, традиційним православним віруванням, народними звичаями виховання, шанобливим ставленням до історичного минулого народу.

У контексті проблематики нашого дослідження, цінними видаються матеріали праць І. Киреевського «19 століття» (1832), «Про характер освіти Європи і його відношення до освіти Росії» (1852). Автор вказував, що корені високого рівня духовно-морального виховання сягають епохи Київської Русі. У поєднанні зовнішніх формальних ознак виховання (система, логіка, дисципліна розуму) і внутрішніх (моральність, сердечність) простежується святоотцівська традиція [5].

Щодо аналізу освітньої політики, характерним вважаємо пріоритет традицій ролі батьків у духовно-моральному вихованні дітей на першому етапі, державних інституцій – на другому етапі, громадських самоврядних об'єднань – на третьому етапі розвитку досліджуваної проблеми. Спільною для усього періоду дослідження була традиційна для української родини потреба передати дітям релігійні, духовні, моральні цінності у формі

прикладних і теоретичних знань, понять, поглядів. Це визначалося звичаєвим правом і обов'язком батьків перед громадою. Обов'язки родини у духовно-моральному вихованні визначалися участю у громадських богослужіннях, відвідуванням церков, храмів; допомогою дитині у засвоєнні знань і правил суспільної моралі; забезпеченням дитині можливості навчання відповідно соціального стану і майбутній професії.

Виявлено комплекс умов, з'ясовано відповідні їм доцільні засоби, що використовувалися тогочасними педагогами та урядовими реформаторами, та їх вплив на організацію духовно-морального виховання учнів загальноосвітніх закладів досліджуваного періоду. У ході наукового аналізу навчальних програм, політичних заяв та педагогічної практики середини XIX – початку XX ст. встановлено, що першою умовою формування світогляду українців, орієнтованого на духовно-моральне виховання стало традиційне релігійне оточення, так зване виховне середовище спілкування. Дитина від народження і упродовж усього життя перебувала у колі віруючих людей, усі важливі моменти життя так чи інакше були пов'язані із церковною обрядністю. Як другу умову формування світоглядних засад духовно-морального виховання дітей ми виокремили процес зближення принципів урядової освітньої політики і підходів етнопедагогіки у визначенні виховного ідеалу у XIX ст. Третя умова формування світоглядних основ духовно-морального виховання дітей у школі – розвиток наукових галузей, поширення антропологічного підходу, педагогічної психології, філософії освіти. Щодо четвертої умови, варто зазначити, що вона певною мірою суперечить третій і виявлялася посиленням ролі релігієзнавства як основи духовно-морального виховання учнів закладів загальної освіти, засобу попередження інтенсивного розвитку у громадян наукового прогресивізму як елемента світогляду. Остання викреслена нами умова виявлялася у політичному та релігійному протистоянні, що впливало на вибір засобів формування світогляду українців XIX ст.

Аналіз реальних наслідків політичних заходів у галузі загальної шкільної освіти дозволили схарактеризувати систему використовуваних шляхів, способів і засобів духовно-морального виховання, до яких ми відносимо: уведення у навчальні програми обов'язкових курсів з історії релігії; форми взаємодії і просвітницької діяльності церкви, релігійних товариств і школи; специфіку підготовки і вимоги до вчителів і заоновчителів загальних навчальних закладів; поєднання релігійної філософії з філософією освіти; законодавче регулювання питань релігійності викладання; економічні важелі впливу відповідно до релігійної приналежності навчальних закладів.

Виокремлений нами перелік умов не є вичерпним, однак, він демонструє найбільш загальні із них, які мали безпосередній вплив на

формування навчальних програм, відбивалися на зміні суспільних настроїв, державної ідеології у визначенні мети духовно-морального виховання, а також лежали в основі розробки відповідних філософських доктрин, якими керувалися реформатори загальної освіти Російської імперії у XIX – на початку XX ст.

Змістовою основою духовно-морального виховання уважалася релігійна освіта. Досить критично М. Куплетський висловлювався щодо обов'язковості релігійної освіти як умови духовно-морального виховання кучнів загальноосвітніх закладів. Так, проаналізувавши стан організації роботи у приватних і державних навчальних закладах А. Куніцин писав: «Учення віри, ніде не сполучено з моральною частиною виховання; ніде воно не вважається наріжним каменем і справжніх умовисновків і діянь вихованців; не прийнято джерелом добродетності» [6, с. 50].

Л. Седовим виразно сформульовано важливий принцип духовно-морального виховання: науковості добродетинних спонук людини. Духовно-моральне виховання учений розглядав як важливий елемент інтегрування моральних і розумових, етичних і естетичних виховних впливів, дій [7].

Специфіка викладання предметів релігійного та релігієзнавчого змісту у школах визначалася динамічною еволюцією від теоцентризму до еkleктичного варіанту релігійно-раціональної виховної системи.

Результатом освітніх реформ загальноосвітніх шкіл на середину XIX ст. Чітко виразними в організації духовно-морального виховання дітей були: живе почуття Божого Одкровення у змісті загальної освіти (вивчення священної історії); збудження історичного почуття через позитивний приклад, пропагування національного ідеалу, задоволення археологічної допитливості дітей, сентиментальне переживання історії свого народу; виникнення богословської преси, видання підручників, збірок повчальних текстів, кращих курсових і майстерських праць. Зміст родинного, світського і громадського духовно-морального виховання конкретизувався у життєписах святих, угодників, які різнилися місцем народження, соціальним походженням, об'єднуючим було дароване вище благо навчитися читати і тлумачити Святе письмо.

Подальшого вивчення потребують питання аналізу й узагальнення педагогічно цінного в умовах сьогодення досвіду поєднання елементів світської і релігійної освіти для вирішення завдань духовно-морального виховання дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анастасиев А. И. Народные школы. Руководство для учителей и учительниц начальных народных училищ : Настол. спр. кн. / сост. А. И. Анастасиев. – М., 1915. – Т. 2 : Основы воспитания и обучения в начальной школе. – 621 с.

2. Андрущакевич А. Взгляд на историческую роль религиозных верований и их роль в современном учебно-воспитательном процессе // Войти в завтра (К изысканию новых путей гуманизации учебы и воспитания) / А. Андрущакевич : Монография-эссе. – Н. Новгород, 1995. – С. 21–27.
3. Бэм Э. О воспитании / Э. Бэм. – СПб., 1856. – 68 с.
4. Бех І. Д. Моральний розвиток особистості в історико-педагогічному осмисленні / І. Д. Бех // Рідна школа. – 2004. – № 1. – С. 16–19.
5. Киреевский И. В. Избранные статьи / И. В. Киреевский / сост. В. А. Котельников. – М. : Современник, 1984. – 383 с.
6. Куpletский М. А. Общеобразовательная школа в русском государстве / М. А. Куpletский. – СПб. : Изд. О. Богданова, 1908. – 85 с.
7. Седов Л. Д. Современные педагогические искания полноты духовного развития / Л. Д. Седов // Вестник воспитания. – 1911. – № 1. – С. 42–65.